

Kültür İktisadı ve İktisat Kültürü: Ülgener-Sayar Araştırma Programının Metodolojik Temelleri Üzerine

The Economics of Culture and the Culture of Economics: On the Methodological Foundations of the Ülgener-Sayar Research Program

Turan Yay¹

Öz

Yerleşik iktisat yaklaşımının uzun süredir ihmal ettiği kültür, bireysel ekonomik davranışlar ve toplumların iktisadi gelişmesi arasındaki karşılıklı etkileşimi ve iktisadi fikirlerin ülkeler arasında yayılma süreci gibi konular, son yıllarda iktisat literatüründe tekrar önem kazanmaya başlamıştır. Bu çalışmada ilk olarak bu literatüre ve onun iktisadın temel sorunsalı ile ilişkisine değinilecektir: Neden bazı ülkeler iktisadi gelişme sürecinde başarılı olmuşken, diğerleri hala başarısızlık içinde yüzmektedirler? İkinci olarak, uzun süredir Türk iktisadi düşünce tarihi üzerine yayımlar yapan Prof. Ahmed Güner Sayar'ın çalışmalarından hareketle, yukarıdaki konuların Osmanlı-Türk Toplumunun evrim sürecine nasıl yansımaları ele alınacaktır. Profesör Sayar'ın çalışmalarındaki bazı tezlerin ve onların kökenlerinin incelenmesi, bize, Türk İktisat ve Kültür Tarihine ilişkin bir Ülgener-Sayar Yaklaşımını ve onun metodolojik temellerini verecektir.

Anahtar Kelimeler

Kültür İktisadı, İktisat Kültürü, İktisat Zihniyeti, Osmanlı-Türk Toplumuna, Ahmed Güner Sayar, Sabri F. Ülgener

Abstract

The interactions between culture, individual economic behavior, and the economic development of societies, and the processes of economic ideas spreading among countries, have long been neglected by mainstream economics. In recent years, such considerations have started to gain importance in the economics literature. This study will first address this emerging body of literature and its relation to the fundamental subject matter of economics: Why do some countries succeed in economic development while others fail? Second, it will review the works of Professor Ahmet Güner Sayar to understand how the above issues are reflected in the evolution of Ottoman-Turkish society. Examining some of the theses in Professor Sayar's works and their origins reveals the Ülgener-Sayar Approach to the study of Turkish economic and cultural history and its methodological foundations.

Keywords

Cultural Economics, Economic Culture, Economic Mentality, Ottoman-Turkish Society, Ahmed Güner Sayar, Sabri F. Ülgener

1 Sorumlu Yazar: Turan Yay (Prof. Dr.), Yeditepe Üniversitesi, Ticari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, İstanbul, Türkiye. E-posta: turan.yay@yeditepe.edu.tr ORCID: 0000-0003-3729-9264

Atf: Yay, T. (2021). Kültür İktisadı ve İktisat Kültürü: Ülgener-Sayar Araştırma Programının Metodolojik Temelleri Üzerine. *SİYASAL: Journal of Political Sciences*, 30(1), 23–43. <http://doi.org/10.26650/siyasal.2021.30.1.892801>

Extended Summary

While the majority of economists regard the publication year of Adam Smith's "The Wealth of Nations" (1776) as the date of the emergence of economics as a separate social science, the subject matter of "the natura and causes of the wealth of nations" has been one of the most fundamental problems of economists since then. For dealing with this problematic, some economists have adopted the historical-institutional method of Adam Smith, while others have embraced David Ricardo's abstract deductive modeling approach. Especially after Smith, two important theses have been put forward to explain this fundamental problematic (Why did capitalism emerge in Western European Societies in the 16th and 18th years, but not in Eastern Societies?), within the Smith' (historical-institutional) tradition: First were "Oriental Despotism" (Karl Marx), another "Protestant/ Calvinist work ethic" (Max Weber).

In the real world, these two theses were falsified in the second half of the 20th century, first by Japan and then the East Asian Tigers. In addition, in theoretical economics world, the dominate of the making economic approach based on mathematical and econometric modelling to mainstream economics (which is known formalist economics) from the second half of the 1950s to the early 1980s caused the studies based on historical-cultural-institutional factors to fall out of favor.

And finally, towards the end of the 20th century, emerging various numerical data regarding cultural and institutional variables (like World Values Survey, The General Social Survey) enabled empirical studies on the subject. This also led to the reintroduction of the question of "the relationship between cultural variables, individual economic behaviors and economic development" on the agenda of economists and triggered to the emergence of important studies.

A new review of these studies concludes that some countries seem likely to be rich and others poor due to a complex combination of economic incentives, culture, institutions, chance, and historical accidental factors. In essence, some economists / historians that we can call as the authorities on the subject such as Avner Grief and Joseph A. Schumpeter prioritized this conclusion by emphasizing non-existence of the specific theory to explain "the turning the tradition-bound individual to a profit hunter." They suggested historical research in detail about this great transformation. Actually, Albert O. Hirschman, who is one of the important names on the subject, has put an end to us on the function of (economic) history or what to expect from history of (economic) ideas: "*This is probably all one can ask of history, and of the history of ideas in particular: not to resolve issues, but to raise the level of the debate.*"

Prof. Dr. Ahmet Güner Sayar examines the history of the economic and cultural development of Ottoman-Turkish Society in the studies which has published in the last forty years, using a cultural and institutional perspective based on economic methodology and the history of economic thought. In Professor Sayar's works, the traces of the historical-institutional method of Adam Smith and especially the similarities with the frameworks (as a whole of the concepts, views and methodological principles) of Schumpeter, Weber and the German Historian School can be seen very clearly. Prof. Sayar, as a second-generation member of this approach initiated by his teacher Professor Sabri Ülgener with a similar perspective,

he continues to raise the “level” of the debate on the economic and cultural development of the Turkish society by his studies. In this regard, it would not be wrong to talk about an Ülgener-Sayar Approach.

Giriş

Bu çalışmanın iki amacı var: İlki, aslında düşünce tarihi boyunca önemli iktisatçı ya da sosyal bilimcilerin hep gündeminde olmakla birlikte, yerleşik iktisadın uzun süre ihmal ettiği kültürle insanın iktisadi davranışı ya da toplumların iktisadi gelişmesi/büyümesi arasındaki karşılıklı etkileşim süreci sorunsalının, özellikle son yıllarda kurumsal iktisat ve iktisat sosyolojisi yazınında önemli çalışmaların yayımlanmasının verdiği ivme ile yerleşik iktisat dergilerinde de yer alması (Greif, 1994; Guiso, Sapienza ve Zingales, 2006; Alesina ve Giuliano, 2015), hatta popüler magazin dergilerine (Economist, 2020) de konu olmasına dikkat çekmektir. İkincisi ise, bu sorunsalın Osmanlı-Türk Toplumundaki tezahürlerini, neredeyse kırk yıldır Türkiye/Türk insanı bağlamında kültürün iktisadi davranış, iktisadi zihniyet ve iktisadi kalkınma süreci ile karşılıklı etkileşimi üzerine yayınlar yapan Profesör Dr. Ahmed Güner Sayar'ın çalışmalarından hareketle izlemektir. Kısaca çalışmanın amacı, konunun genel ve Türkiye bağlamında önemini vurgulamaktır.

Profesör Sayar, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nden mezun olduktan sonra, İngiltere Birmingham Üniversitesi'nde, 20. Yüzyılda iktisat metodolojisinin en önemli otoritelerinden biri olan Profesör Terence W. Hutchison danışmanlığında iktisadi düşünce tarihi üzerine Yüksek Lisans Tezini tamamladı. Ülkeye dönüşünde mezun olduğu İktisat Fakültesi'nde Prof. Dr. Sabri Ülgener'in Asistanı olarak akademik hayata atılan Prof. Sayar, bu üniversitede (önce İktisat daha sonra Siyasal Bilgiler Fakültelerinde) Doktora, Doçentlik ve Profesörlük derecelerini aldı ve çok sayıda öğrenci yetiştirdi. 1986'da ilk kitabı “*Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*” ile iktisadi düşüncenin Osmanlı-Türk Toplumuna girişi ve etkilerini ele alan Profesör Sayar, bundan sonra Türk toplumunda kültürün iktisadi davranışla karşılıklı etkileşimi, iktisadi zihniyet, iktisadi düşüncenin yayılım kanalları gibi konuları, iktisat tarihi, iktisadi düşünce tarihi ve iktisat metodolojisinin keşiştiği yerde çözümlenmeye çalışan, bazılarını kaynakçada görebileceğimiz çok sayıda kitap, makale yayımladı. Tüm bu çalışmalarında, hocalarının (metodoloji konusunda Terence Hutchison, Osmanlı-Türk İktisat zihniyeti konusunda Sabri Ülgener) yanında, Osmanlı-Türk Toplumunun kültürel hayatında önemli rol oynayan isimlerle (başta Süheyl Ünver olmak üzere çok sayıda “Son Osmanlılar” kuşağının temsilcileri ile) birinci dereceden dostlukları ve ilişkileri ile fikrî görüşlerini (canlı ve ilk ağızdan, yazılı olmayan bilgi ve tanıklıklarla) besledi. Kendi hocaları yanında çok sayıda Türk Kültürünün gelişimine katkıda bulunan kişilere ve onların görüşlerine ilişkin kitaplar yayımladı (Sayar, 1998, 2000, 2006, 2011b, 20129).

Çalışmamızda ilkin, kültür iktisadı kavramının iktisadi düşünce tarihindeki yeri üzerinde kısaca duracağız. Daha sonra Prof. Sayar'ın çalışmaları ile bu sorunsalın Osmanlı-Türk toplumundaki gelişim sürecine ilişkin Profesör Sayar'ın ilimizi çeken saptamalarının altını çiziceğiz. Daha sonra ise, Profesör Sayar'ın fikirlerinin düşünsel temelleri üzerinde duracağız. Bu ise bizi öncelikle Profesör Sabri Ülgener'in çalışmalarına, sonra da Ülgener-Sayar Araştırma Programının metodolojik temellerine götürecektir.

Kültür İktisadı

Kültür iktisadı ya da *kültürel iktisat* (economics of culture/cultural economics), aslında en başından beri iktisadın en temel sorunsalı olan ve önemini hiç kaybetmeyen bir konuya, hâkim iktisadın uzun yıllar ihmal ettiği bir perspektiften bakan bir araştırma

alanıdır. Bu anlamda iktisadın ayrı bir sosyal disiplin olarak ortaya çıkmasına yol açan Adam Smith'in *Ulusların Zenginliđi* kitabının alt başlığında ifadesini bulan ya da Thomas Malthus'un, David Ricardo'ya yazdığı 26 Ocak 1817 tarihli mektupta belirttiği "*ulusların zenginlik ve yoksulluğunun nedenleri: politik iktisattaki tüm araştırmaların büyük amacı*" (aktaran, Landes, 1998), bugün de iktisatçıların gündeminin başköşesinde oturuyor. İktisatçılar, düşünce tarihi boyunca bu sorunsalı, sermaye birikimi, coğrafî faktörler, teknolojik yenilikler, din-kùltür farklılıkları, tarihsel-kurumsal spesifik unsurlar gibi çeşitli faktörlerden hareketle açıklamaya çalıştılar. Başlangıçta Adam Smith, John Stuart Mill gibi klasik iktisatçıların, kişisel çıkar yanında kùltürel kısıtlamaların/kuralların da önemini vurguladıklarını biliyoruz. Daha sonraları bir dizi önemli iktisatçı/düşünür (başta Karl Marx, Max Weber, Thorstein Veblen, Joseph A. Schumpeter, Antonio Gramsci, Karl Polanyi, Albert O. Hirschman olmak üzere) kùltürel iktisadi davranış/iktisadi gelişmenin karşılıklı etkileşiminin önemini altını çok güçlü bir şekilde çizseler de neoklasik kökenli modern/yerleşik iktisat, özellikle 1950'lerden 1980'lere kadar uzanan dönemde bu alanı görmezden geldi (Guiso, Sapienza ve Zingales, 2006; Fernandez, 2008).

Literatürde, "*toplumların nesilden nesile aktarılan, geleneksel/ananevi değerler (values), inançlar (beliefs) ve tercihler ya da davranış biçimleri manzumesi olarak ifade edilebilecek 'kùltür' ile mevcut ya da geçmişten devralınan 'kurumlar'ın karşılıklı etkileşiminden hareketle iktisadi gelişmeyi (milletlerin zenginliğini ya da yoksulluğunu) ele alan bir araştırma alanı*" olarak tanımlayabileceğimiz *kùltürel iktisat*'ın görmezden gelinmesinin nedeni, yerleşik iktisadın kapsam ve metodolojisi ile ilgiliydi (Alesina ve Giuliano, 2015; Fernandez, 2008; Guiso, Sapienza ve Zingales, 2006)¹: Bir yandan Mark Blaug'un *formalist devrim* olarak adlandırdığı yerleşik iktisada soyut matematiksel genel denge ve optimizasyon sorunsalının hâkim olması ve ekonometrik test tekniklerindeki gelişmeler (iktisadın matematiğin uygulama alanına dönüşmesi), diğer yandan "kùltür" kavramının muğlaklığı, tanımının sınırlarının yeterince net olmaması, içinde bulunulan toplumun kurumlarından ve standart iktisadi değişkenlerden ayrı olarak tanımlanıp, ölçülebilir, test edilebilir öndeşiler geliştirilebilmesi konusundaki kuşkular, kùltür iktisadının yerleşik iktisatça benimsenmesini önledi.

Gerçekten de kùltür kavramının ampirik ve teorik olarak ayırt edilmesi, yakın ilişkili olduğu kurumlardan farklılığının belirlenmesi, beraberinde bir dizi tartışma yaratmıştır. Konuya ilişkin ampirik çalışmalar "çeşitli etnik, dini ya da sosyal grupların önemli ölçüde değişmeden nesilden nesile aktardıkları geleneksel *inançlar ve değerler*" olarak *kùltürü* tanımlayarak "inançlar ve değerleri" kùltürün kapsamına alırlarken, teorik çalışmalar biraz daha farklı konuya yaklaşmışlardır: Kùltür, "bir kişinin faaliyetlerinin sonuçlarına ilişkin hem önceki nesillerden aktarılan hem de cari neslin tecrübeleri ile şekillenen -sadece- *inançlar bütünü*" olarak tanımlanmaktadır. Sosyolog, antropolog ve tarihçiler *toplumsal organizasyonu* kùltürün önemli bir yansıması olarak görürlerken (Greif, 1994), hem *kùltürel inançları* "belirli bir gruba ilişkin hem kendi aralarındaki hem tanrıyla hem de diğer toplumsal gruplarla olan ilişkilerini düzenleyen, ama ampirik olarak

1 İktisat literatüründe, insanın kùltürel/sanatsal faaliyetlerinin (resim, müzik gibi güzel sanatların, müzeciliğin, hatta din olgusunun) yerleşik iktisadın alet kutusu/teorik çerçevesi ile analizini yapan, çevre ekonomisi, evlilik/aile ekonomisi (economics of marriage/family), anayasal iktisat gibi iktisadın bir uygulama alanı olarak ifade edilebilecek, yine *kùltürel ekonomi* (cultural economics) olarak adlandırılan bir başka alan daha var ki bu bizim konumuz dışında kalıyor (Bu konuda literatürün bir değerlendirmesi için Bkz. Blaug, 2001 ve bir ders kitabı örneği için Bkz. Towse, 2010).

ispatlanmamış, analitik olarak kanıtlanmamış olmaları nedeniyle bilgi kavramından ayrılan fikir ve düşünceler” olarak tanımlamakta hem de kültürle kurumların etkileşimini vurgulamaktadırlar (Alesina ve Giuliano, 2015).

Kurumlar konusunda ilk akla gelen isimlerden olan Douglas North (1990) kurumları “*insanların ilişkilerini şekillendiren insan eliyle tasarlanmış kısıtlamalar*” ya da “*toplumda oyunun kuralları*” olarak tanımlarken, kapsamını, *formel kurumlar* (kurallar, yasalar, anayasalar), *informel kurumlar* (davranış normları, gelenek, kendi-kendini empoze eden davranış kodları) ve onların uygulama özelliklerinin bütünü olarak ifade etmektedir. North’a göre formel kurumlar devlet tarafından belirlenirken, informel kurumlar kültür olarak adlandırdığımız geçmişten gelen mirasın bir parçasıdır. Acemoğlu, Johnson ve Robinson (2006) ise kurumları “*sosyal tercihlerin belirlenme ve uygulama mekanizmaları*” olarak tanımlarken, kurumları *politik ve ekonomik kurumlar* olarak sınıflamakta ve politik kurumların ekonomik kurumları belirlediğini savunmaktadır. Öte yandan Avner Greif (2006) kurumları “*bir davranışın düzen ve sürekliliğini sağlayan insan-yapısı fiziki olmayan kurallar, inançlar, norm ve organizasyonlardan oluşan sosyal faktörler sistemi*” olarak tanımlamaktadır. Greif ile North arasındaki fark, North kurumları bireyin davranışına (sosyal ilişkiler oyununa) dışsal, oyunun kuralları olarak ele alırken, Greif kurumları içsel olarak alır ve oyunun kurallarını uygulayan bireyin davranışlarının kurumlarla açıklanması gerektiğini savunur; kurumların oyunun kurallarını değil oyunun dengasını ifade ettiğini savunur (Alesina ve Giuliano, 2015).

Görüldüğü gibi “*normlar ve gelenekler*” hem kültür hem de kurum tanımlarında yer almakta ve bir karışıklık yaratmaktadır. Bu nedenle literatürde benimsenen yaklaşım, her ikisi de karşılıklı etkileşim içinde olmak üzere, *formel kurumların kurum, informel kurumların ise kültür* olarak ele alınmasıdır. Kısaca, *kültür iktisadı* (ya da *kültürel ekonomi*), toplumsal grupların inanç, değer ve kurumlarının, onların iktisadi tercih ya da davranışları ve bir bütün olarak toplumun iktisadi gelişimi üzerindeki etkilerinin analizi, ancak 1990’lardan itibaren biraz da değerler ya da kurumlara ilişkin (World Values Survey, The General Social Survey gibi) yeni veri setlerinin ortaya çıkması ve ampirik çalışmalara olanak yaratmasıyla yerleşik iktisadın gündemine girdi.

Profesör Ahmet Güner Sayar’ın Araştırma Programı: Kültür İktisadından Fikirlerin Yayılma Teorisine

Elimizde Profesör Sayar’ın yayımladığı yedi kitap var. Bu bölümde bu kitaplardan hareketle, Profesör Sayar’ın temel sorunsalı ve çalışma alanının kapsamı, bu temel sorunsal bağlamında ortaya koyduğu tezler ve bu tezlerin düşünsel temellerine yoğunlaşarak, kültür iktisadının Osmanlı-Türk toplumundaki tezahürlerini yakalamaya çalışacağız.

Söz konusu yedi kitabın içeriğine bir bütün olarak bakıldığında, Profesör Sayar’ın sorunsalını/çalışma alanını, “*kültür iktisadı*” ya da “*kültürel iktisat*” (economics of culture/cultural economics) olarak tanımlayabiliriz.

Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi kültür iktisadı yakın zamana kadar ana-akım iktisatça ihmal edilirken, Profesör Sayar daha 1970’lerin ortalarından itibaren toplumsal kültürün (informel kurumlar olarak da adlandırılan gelenek, inanç ve değerlerin) ve iktisadi/sosyal (formel) kurumların, insan yaşamındaki, insanın iktisadi davranışlarındaki ve toplumların gelişimindeki önemini kavrayarak, bize göre akademik yaşamı boyunca üzerinde

çalışacağı soyut sorunsalını/araştırma programını oluşturmuştur: Ulusların/toplumsal grupların kùltürel gelenek, inanç ve değerleri ile iktisat kùltürü/zihniyeti arasında nasıl etkileşim vardır ve bu etkileşimin ulusların/toplumsal grupların iktisadi gelişimi/serveti üzerindeki etkisi nasıldır? Farklı gelenek, inanç ve değerlere sahip toplumlardan bazıları iktisadi gelişmeyi başarır ve zenginleşirken diğerleri neden yoksul kalmıştır?

Bu sorunsalı, daha somut tarihsel-mekânsal bağlamda iki ilintili soruyla ifade edebiliriz: Osmanlı-Türk Toplumunda değerler, inançlar ve toplumsal kurumlar bütünü olarak ifade edebileceğimiz Osmanlı-Türk kùltürü/kùltürel yaşamı, maddi nesnel koşullarla birlikte, nasıl bir iktisat kùltürü/zihniyeti/kafası (economic culture/mentality) yaratmıştır? Ve bu sorunsal, hemen her Türk aydınının yaşamının bir aşamasında mutlaka kendisine soracağı “Osmanlı Türk Toplumunda/Toplumsal Yapısı neden iktisadi gelişmesini/modernleşmesini (kısaça kapitalistleşmesini) yeterince başaramadı?” sorusunun yanıtlanmasında bize yardımcı olabilir mi?

Profesör Sayar’ın aslında bu konuya ilgisi, yine 1970’li yıllara kadar üzerinde pek durulmayan “*iktisadi fikirlerin yayılma*” sorunsalından kaynaklanıyor: 1971 yılında Birmingham Üniversitesi’nde *Marjinalist Devrimin* yüzüncü yıldönümü nedeniyle, marjinalist (çoklu devrim) iktisat düşüncesinin çevre ülkelere (İspanya, Fransa, Rusya, ABD) yayılma süreci ve kanalları üzerine yapılan bir konferansta dinlediklerinin, O’nda yarattığı “marjinalist iktisat düşüncesi Osmanlı-Türk Dünyasına nasıl ve hangi kanallarla girdi?” sorusu; O’nun hem Doçentlik çalışmasının sorunsalını belirlemiş hem de yukarıda belirttiğimiz akademik yaşamı boyunca sürdüreceği Araştırma Programına yönelmede bir araç işlevi görmüştür (Sayar, 1987, s.v; 2001, s.122).

Bize göre İngiltere’de Adam Smith’le birlikte rüştünü ispat ederek ayrı bir sosyal disipline dönüşen iktisadın/iktisadi düşüncenin, Osmanlı-Türk Toplumuna nüfuzu ve nüfuz kanalları, kendi başına amaçlanacak bir sorunsal/inceleme konusu olmakla birlikte, aynı zamanda bir adım gerisini sorgulamaya yol açarak bir araç işlevi de görüyor: Batı iktisat düşüncesi Osmanlı Toplumuna ulaşmadan önceki beş yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu’nun “*iktisadi yapısı ve bu yapıyı yönlendiren (...) hukuki muhiti*” nasıl bir iktisadi norm dünyası üretmişti? Profesör Sayar bu sorunun zor, karmaşık ve “meselenin can alıcı noktası” olduğunu belirtir (Sayar, 1986, s.25):

“Osmanlı devleti kendine has devlet felsefesi, toplum yapısı ve insan tipolojisi ile zaman içerisinde ördüğü tarih-kùltür-kurum ağı içerisinde çok değişik ve farklı bir insan-insan ve insan-madde anlayışına sahipti. Bu ilişkiler ağının tek tek liflerine ayrılması ve her birinin iktisadi fikirlerin intikaline göstereceği duyarlı ya da duyarsız tepkilerin ölçülmesi gerekmektedir. Bu yolla düşüncenin akışkanlığını mümkün kılan veya imkânsızlaştıran odaklıkların ayrı ayrı faaliyet paylarının belirlenmesiyle modern iktisat düşüncesi karşısında Osmanlı insanının tavrı ve konumu anlaşılacaktır. Bu ise itiraf edilmelidir ki, hakikaten pek karmaşık bir olgudur ve Osmanlı gerçeğinin bütün hatlarına eğilmekle mümkün olabilecek azametli bir adımdır.”

İktisat camiasının kùltür iktisadı konusunda olduğu gibi, fikirlerin yayılma sorunsalına, bir başka ifade ile, iktisadi fikirlerin bireysel beyinlerden genel iktisadi-bilgi envanterine ve en sonunda somut yaşamda politikaya dönüşümüne ilişkin süreç ve kurumların incelenmesine yeterince ilgi göstermemesini, konuya ilişkin en önemli kitaplardan birinin editörleri David Colander ve A. W. Coats (1989, s.1), “*kavramların müphem, kurumların*

puslu ve sürecin karmaşıklığına” bağlayarak, fikirlerin yayılma sürecinin incelenmesini “*saniyenin-milyarda bir süresi kadar ömrü olan atom-altı parçacıkların incelenmesi*”ne benzetmektedirler. Bu benzetmenin ışığı altında Sayar (1986)’nın dipnotlarına göz attığımızda, çalışmada ne kadar meşakkatli bir işe girişildiğini (“iğne ile kuyu kazmak”?) tahmin edebiliriz.

Düşüncenin bireyden (bilim insanından) çıkıp bir camiaya (bilim insanları camiasına), politika yapıcılara, son kertede bir yandan somuttaki politikalara, bir yandan da topluma yayılması sürecinin iktisatçılarca pek dikkate alınmamasının yine hâkim bilim felsefesi/ iktisat metodolojisi ile bir ilgisi vardı (Bkz. Hands, 2007): Pozitivizm ya da yanıtlamacılık yaklaşımlarına göre, fikirler mücadelesinde her zaman en iyi fikir kazanacağından, bu sürecin incelenmesinin pek yararı yoktur. Joseph A. Schumpeter de hâkim iktisat metodolojisine benzer düşünceyi daha önce savunmuştu (1908/2010): “*Düşünce okulları arasındaki tartışma enerji kaybindan başka bir şey değildir. Hayatın er ya da geç ortadan kaldıracığı bir şeyle mücadelenin hiçbir faydası yoktur. Söyleyebileceğimiz tek şey şudur ki bilimde bir şey kazanmışsa var olma hakkını ispatlamış demektir, değersiz şey ise kesinlikle yok olacaktır.*” Öte yandan iktisatçıların, 20. Yüzyılın ilk yarısından itibaren fikirlerini çeşitli düşünce kuruluşlarında savunma (*vaizlik/preacher*) işlevinden vazgeçip, pür bilim insanı (*scientist*) işlevini benimsemelerinin de burada önemli olduğunun altı çizilmelidir (Bkz. Stigler 1982).

Bilim felsefesine sosyolojik yaklaşımın hakim olması ya da *Thomas Kuhn (The Structure of Scientific Revolution)*’un bilimsel bilgi üretim ve gelişim sürecine *bilim sosyolojisi* perspektifinden yaklaşımının giderek kabul görmesi ile birlikte, bilginin/ düşünce yayılma süreci (yeni paradigmanın ortaya çıkması, eski ve yeni paradigmalar arası rekabet, yeni paradigmanın bilim insanları camiası arasında yayılarak hakim paradigmaya dönüşmesi gibi süreçler) iktisadi düşünce ve iktisat metodolojisinin kapsamına dahil olmuştur.

Colander ve Coats (1989:10-15), iktisadi düşüncenin yayılma sürecine ilişkin üç modelin altını çizer:

i) Bulaşıcı Hastalık Modeli: Bu modelde düşüncenin yayılması bulaşıcı hastalığın yayılma (salgın/pandemi) sürecine benzetilir; bulaşıcı hastalıkta hasta ve sağlıklı insanlar vardır ve hastalığın yayılma olasılığı, bu iki grubun temas sayısına göre öngörülür. İktisadi düşüncenin yayılması da tıpkı bulaşıcı hastalık gibi çeşitli kişi ya da grupların temas noktalarından/sayılarından hareketle öngörülebilir. Buna göre ne kadar çok elverişli/ uygun nüfusla temas edilirse, bir düşüncenin hız kazanıp yayılması ve nihayetinde yavaşlaması söz konusu olacaktır. Bu süreçte bilginin yeniliği ve izleyicinin alâka şiddeti, yayılmada önemli olacaktır. Burada toplumun yeniliğe açık olması ile bilginin fiilen yayılması farklılığı da vurgulanmaktadır.

ii) Fikir Piyasası Modeli: Bu model, fikirlerin arz ve talebi ile bunların arasındaki rekabete dikkati çeker. İktisadi fikirler büyük ölçüde iktisatçılar tarafından *arz* edilir; *fikir talebi* ise nihayetinde politika önerilerinde girdi olarak kullanmak üzere *politika-yapıcılarından*, tahmin, maliyetleri düşürme ya da fiyat belirlemede kullanmak üzere *iş adamlarından*, ekonomide olup biteni anlamak için öğrenci ya da sokaktaki adam gibi *bireylerden* kaynaklanır. Bu görüşe göre, hangi düşüncenin, niçin yayıldığını anlamak

için, *düşünceyi yayan ve alan kurumlar*la, onların müşterilerine ilişkin *teşviklere* bakmak gerekir. Bilimsel/profesyonel bilginin izleyicileri olarak, (i) *bilimsel topluluk*, (ii) *toplum*, ve bunların arasında yer alan, siyasetçiler, çeşitli iş adamları grupları, bankacılar, araştırma ya da düşünce kuruluşları, uluslararası kuruluşlar gibi daha (iii) *spesifik gruplardan* söz edilebilir. Düşüncenin yayılma süreci, zorunlu olarak bilginin/düşüncenin bazı kısımlarının ön plana çıkması, bazı kısımlarının dikkat çekmemesi ve yayılma sürecinde bilginin değişmesi gibi nedenlerle seçici olur ve bu seçicilik yayılma kurumlarının ve bu süreçteki kişilerin müşevvikleri ile ilişkilidir. Burada söylenen, düşünce piyasasının diğer piyasalardan daha rekabetçi olmadığıdır.

iii) *Enformasyon Modeli*: Enformasyon yayılma modelinin temel kavramları, bir yanda *kaynak* (source), diğer yanda *aktarma mekanizması* ile bağlanılan *enformasyon-alıcılardan* oluşur. Enformasyon, kaynaktan şifrelenerek gönderilir, aktarım sürecinde gürültü (noise) ile birlikte değişir ve alıcı tarafından nihayetinde çözülür. Bu modeli iktisada uyguladığımızda; enformasyon *düşünceye*, iktisatçılar *gönderici-ajanlara*, politika-yapıcılar ve toplum *bilgi-alıcılara*, diğer birey, grup ve kurumlar da *aktarım mekanizmalarına* karşılık gelir. İktisatçıların işi, toplum için yararlı düşünceler tasarlayarak, kurumlar aracılığıyla topluma etkin bir şekilde aktarmak için kodlamaktır. Aktarım mekanizmaları optimal gürültü (noise) ile fikirleri iletirken, politika-yapıcılar toplum yararına kullanmak üzere bu şifreleri-kodları çözecektir. Burada aktarım kurumlarının uygun olup olmaması, aktarım sürecinde kullanılan kodun ne derece uygun olduğu, gönderilen bilginin doğru bir şekilde çözülüp/çözülmemesi önem kazanmaktadır.

İktisadi düşünce tarihçisi Godwin (1972) de öncelikle [Blaug (1990)'da da belirtildiği gibi] iktisadi düşüncenin gelişimine ilişkin iki temel yaklaşımın altını çizer: İlki, sosyal bağlamını dikkate almaksızın salt iktisadi düşüncenin gelişimini ele alan (*iktisadi düşüncenin rasyonel yeniden inşası* olarak da ifade edilen) *absolutist yaklaşım*. İkincisi ise, iktisadi düşüncenin gelişimini sosyal/tarihsel/kültürel bağlamı içinde ele alan (*iktisadi düşüncenin tarihsel yeniden inşası* olarak da adlandırılan) *relativist yaklaşım*. Godwin ikinci yaklaşım çerçevesinde iktisadi bilginin yayılmasını, şu dört noktanın karşılıklı etkileşimiyle açıklar: i) Adam Smith, Leon Walras gibi düşünce babalarının ya da Klasik İktisat, Avusturya Okulu gibi yaklaşımların geliştirdikleri *Salt İktisat Teorileri* ii) Profesyonel İktisatçıların, iktisat teorilerinin *politika çıkarsamalarını benimseyerek günlük iktisadi faaliyetlerinde kullanmaları*; iii) *Profesyonel-Olmayan (gazeteciler gibi) İktisat Okur-Yazarlarının İktisat Politikalarını Dillendirmeleri* ve iv) Düşüncenin nihayetinde, somut dünyada birey (in yatırım kararı) ve politikacı(nın örneğin dış ticaret vergilerini artırması)nın *iktisadi faaliyetine dönüşmesi*.

İlgili literatürün bıraktığı izlenim, fikirlerin yayılmasına ilişkin modellerin yukarıdakilerle sınırlı olmasa da benzer nitelikleri vurguladıklarıdır. Profesör Sayar (1986) da, bu yaklaşımlara benzer şekilde J. J. Spengler'den hareketle fikirlerin yayılma sürecine ilişkin kendi modelinin önemli aşamalarını şu noktalarda toplar: Aktarılan iktisadi *fikirlerin kaynağı* (Adam Smith İktisadi, Klasik İktisadın Fransız J. B. Say versiyonu), *aktarıcıların durumu* (akademisyenler, bürokratlar, öğrenciler), *aktarma araçları* (iktisat eğitimi, basılı eserler/tercümeler), aktarılan iktisadi *düşüncenin içeriği* (düşüncenin ne derece orijinal olduğu, aktarma sürecinde değişime uğraması vs.) ve aktarılan iktisadi

fikirler karşısında *nihai alıcının durumu* (Osmanlı-Türk İktisat zihniyeti, kurumsal yapısı).

Toparlarsak, Profesör Sayar, Doçentlik çalışması ve sonrasında yazdığı bir dizi makalede, Osmanlı-Türk Toplumunun geçmişten bugüne iktisadi evrim sürecini, [iktisat-toplumsal kültür-kurumlar karşılıklı (*acausal*) etkileşimi/ kesişimi üzerine inşa ettiği] bir Araştırma Programı çerçevesinde ele almıştır. Bu Araştırma Programı'nın birinci aşamasında, özellikle, bu topraklarda yaşayan insanların sahip oldukları (“maddeye şekil biçim vermek, ondan bir değer yaratmak gibi bir amaç taşımayan”) *zihniyet dünyası*, bu zihniyet dünyasının oluşum ve sürdürülmesinde rol oynayan bir yanda *kurumsal yapı* (“batını tasavvuf/manevi amiller, Asyagil Türk töresi ve Bizanstan alınan ağalık suuru”), diğer yanda iktisadi faaliyetin her aşama ve çeşidini (“tumar sistemi, sikke tağışı, narh sistemi, vergiler ve müsadere olgusu gibi araçlarla”) kontrol altında tutarak aksi bir zihniyet dünyasının ortaya çıkmasına da pek fırsat vermeyen bir *devletten* oluşan *toplumsal yapının* (ilm-i menzili devlet) altı çizilmektedir. 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlayan bu geleneksel toplumsal yapının çözülme süreci Tanzimat Dönemi ile tescillenmiştir.

Osmanlı-Türk Toplumunun Tanzimatla² birlikte bir yandan kapitalist batı dünyası ile artan iktisadi (ticaret ve dış-borçlar), politik (sefaretnameler, ıslahat layihaları, hariciye bürokratları/diplomat) ve kültürel (batıya eğitime giden öğrenciler) ilişkileri, diğer yandan batı iktisat düşüncesi (ilm-i tedbir-i menzil) ile etkileşim içinde dönüşüm süreci [tercüme bürosu, ilk tercüme ve telif iktisat kitapları, iktisadın *ilkin Mektebi Mülkiye*'de (1859) değil de, 1840'ların başında Serendi Arşizen tarafından *Mektebi Tıbbiye*'de okutulması (!)] sözkonusu Araştırma Programının ikinci ayağını/kısmını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, serbest ticaret ve liberalizmin fikir olarak ülkeye ulaşması ve taraftar da bulmasına rağmen hem maddi-nesnel koşullar (sermaye birikimi ve özel girişimin yokluğu, savaşlar nedeniyle işgücü yetersizliği) hem de zihniyet yapısı nedeniyle doku uyumsuzluğu ve korumacılığın ön-plana çıkması (Ohannes Paşa versus Ahmed Mithat Efendi), on yıldan fazla süren savaşlar sonunda Osmanlı Devleti'nin yerini Türkiye Cumhuriyeti'nin alması ve devralınan bütün bu yapının Cumhuriyet Türkiye'si'nin iktisadi gelişimine yansımaları ve etkileri de bu çerçevede yer almaktadır³.

Profesör Sayar yine sosyal bilimciler/iktisat tarihçileri arasında önemli bir tartışma konusu olan, Osmanlı Devleti'nin yerini Cumhuriyet Hükümetinin almasının bir devamlılık mı yoksa bir kırılma şeklinde mi değerlendirilmesi gerekir? sorusunu şu şekilde yanıtlıyor (Sayar, 2001, s.191-192):

“Çok geniş bir ilişkiler ağından bakılacak olursa 1923 Cumhuriyeti ne ani bir kesiliş ne de ani bir başlangıçtır. (...) [sadece politik toplumun şekli bakımından Cumhuriyet'in ilanı Osmanlı devlet düzenine göre ani bir kesiliş ve ani bir başlangıçtır.] (...) Türk tarihinin sergilediği yekpare bütünlük içerisinde (...) Cumhuriyet'in politik toplum, ekonomik düzlem ve kurumsal dünya

2 Sayar (2011a, s205-206) 1838 *Baltalimanı Antlaşması* ve hemen ertesinde 1839 *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*'nun ilânını milat olarak ifade ediyor. O'na göre (2005, s.258) “1830'lu yıllar Osmanlı Devleti için süregelen her çeşit problemin üst üste yığılıp kilitlendiği bir zaman dilimidir. Artık Batılılaşma Osmanlı yönetiminin buhranı aşabilmede sarıldığı bir can simidi olacaktır. Esasen gerek 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ve gerekse 1839 Tanzimat Fermanı, Batılılaşma ile onun ekonomik ruhu olan iktisadi hürriyetçiliğin Osmanlı dünyası için dolaylı yoldan kabulünden başka bir şey değildi.”

3 Bize göre, Profesör Sayar'ın Araştırma Programının anlaşılmasında, Sayar (2001, s. 9-15)'in önsözü anahtar olmak üzere, Sayar (2001 ve 2011a)'da yer alan makaleler rehber niteliğindedir.

(inançlar sistemi) ile kurduğu bağlantılar Osmanlı etkisinin dışında neş’et etmiş değillerdir. Bir başka anlatımla Cumhuriyet’in devlet felsefesi ‘staatgeist’in bir devamıdır. Benzer şekilde Cumhuriyet Türkiye’sinin iktisadi modernizasyonu ise Tanzimat sonrasında billurlaşmaya başlayan iktisadi hürriyetçilik (kapitalizm) ile onun iktisat politikalarına (laissez faire ve iktisadi himayecilik) çok şey borçludur. Nihayet sözü kurumsal dünyaya getirecek olursak; farklı inanç sistemlerinin içselleşmesinde (laisisizm) devletçi boyutun (laik-cumhuriyet) Türkiye Cumhuriyetindeki varlığı ise dip-köklerini Osmanlı’da bulacaktır. 1610’da başlayan şeriat-tarikat çatışması, fikirde ve uygulamadaki mücadelelerin kırıla döküle nihayet esaslı ve sağlam bir hukuki terkiplle Cumhuriyet’in laiklik ideolojisinin doğuşuna giden yolu açmıştır. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti söz konusu üç esas içerisinde Osmanlı’ya vâristir.”

Profesör Sayar’ın bir başka önemli tespiti ise, Cumhuriyet Hükümetlerinin benimsedikleri iktisadi sistem ve iktisat politikalarını ilişkindir: Genç Cumhuriyetin kurucu babaları/mimarları bilinçli olarak kapitalizmin (O’nun ifadesi ile iktisadi hürriyetçiliğin) temel kurumlarını (özel mülkiyet, serbest girişim ve fiyatların piyasada belirlenmesi) benimseyerek makro düzeyde kapitalistleşme yolunda önemli bir adım atmışlardır. Ne var ki 1923-1929 Döneminde başını Mehmet Cavit Bey’in çektiği liberal iktisat politikaları bir nebze tartışılmış ve ilgi uyandırmışsa da, fiiliyata geçememiştir. Bu dönem, Profesör Sayar’a göre bu anlamda “liberal iktisat dönemi”nden ziyade, “*devletçiliğin kuluçka dönemi*” olarak nitelendirilebilir⁴. 1929 Dünya Bunalımı ve iç iktisadi şartların zorlaması ile başlayan (aslında İttihatçılardan devralınan ve fikri temelleri Emile Durkheim ve Ziya Gökalp’e⁵ dayanan) devletçilik/korumacılık yaklaşımı, “uygulamada *homo politicusun* ekonomi üzerindeki tahakkümü ile birlikte 1980’lere kadar iktisadi gelişmenin temel belirleyicisi olmuş ve gerçek anlamda (Webergil rasyonalizme ulaşmayı sağlayacak ve mikro-kozmetik Marshallgil firmayı üretecek) kapitalist zihniyetin ortaya çıkmasını engellemiş ya da *Türk tipi bir kapitalizm yaratmıştır*”⁶.

Profesör Sayar’ın Araştırma Programının Kökenleri: Ülgener-Sayar Yaklaşımı

Osmanlı-Türk İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması da dahil olmak üzere iktisat tarihine ilişkin bir konunun ele alınması için Profesör Sayar iki disiplinin sarmal etkileşiminin gerekli olduğunu belirtiyor: İktisadi düşünce tarihi ve iktisat metodolojisi.

4 Her türlü iktisat politikası demeti ya da kalkınma stratejisi (bu arada liberal iktisat politikaları/kalkınma stratejisi de), bir şekilde politika yapımcılarının ekonomiye bilinçli müdahalelerini ifade eder. Ama bize göre, fiiliyata tam olarak uygulanmasa da, biraz (spontaneously) kendiliğinden/tarihsel koşulların bir sonucu [Lozan Antlaşması gereği mecburen eski/ düşük tarife oranlarının, bir anlamda serbest dış ticaretin uygulanması ve para politikası kurumunun (Merkez Bankasının) olmaması], biraz bilinçli politikaların (sağlam para-deniz bütçe) bir sonucu, 1923-1929 Türkiye Ekonomisi, belki liberallerin altın çağı olarak görülen 19. yüzyıl İngiltere’si kadar olmasa da, iktisat tarihinde “enteresan bir liberal dönem” olarak görülebilir. Nitekim, Kurtuluş Savaşı’nın da para basılmadan kazanılmasının altında da bir irade olduğunun altını Profesör Sayar da çizmektedir (Sayar, 2001, s.202-204). Bu anlamda, I. Dünya Savaşı sürecinde yüksek enflasyonu yaşayan, Kurtuluş Savaşı’nı ise bilfiil enflasyon yaratmadan kazanan Türkiye Cumhuriyeti’nin Kurucu Babalarının tecrübelerinin politikalara yansımadığını düşünmek pek anlamlı görülüyor: İsmet Paşa’nın ifadesiyle “tecrübe mektebinde” edinilen bu “tecrübî bilgi”nin en açık ifadesini öldüğün boyunca uygulanan iradi “denk bütçe” politikalarında görüyoruz. 1929 yılından itibaren yaşanan “Kambiyo Buhranı” ve “Atatürk’ün Üç Aylık Anadolu Gezisi”nin ardından yapılan durum değerlendirmesi sonucunda, Hükümet yine ihtiyaç gereği (*spontaneously*) Devletçilik Stratejisine geçmiştir. Bu dönemde de bilinçli bir sağlam para-deniz bütçe politikası uygulanmıştır. (Bkz. Yay, 1990; Yay, 2019).

5 Ziya Gökalp’in görüşlerinin bir değerlendirilmesi için Bkz. (İnalçık, 2017).

6 Burada Profesör Sayar’ın Devletçilikle başlayıp planlama ile devam eden korumacı kalkınma stratejisinin zamanla tıkanması, kayıt-dışı ekonominin yarattığı sorunları vurgulamasına da dikkat çekmek istiyoruz.

İktisadi düşünce, ki *absolutist yöntemin* gereği geçmişten günümüze *hata-eleme mekanizması* ile geldiğinden, analiz için gerekli pozitif (iktisat) bilgi dağarcığını sağlarken, tarihsel süreç analizi için bir hareket noktası, Profesör Sayar'ın sık sık kullandığı ifadelerden biri ile "*pergelin sabit ayağı*"dır. Pozitif iktisat, bir yandan "*siyasalara sağlıklı bir zemin teşkil ettiği gibi*" [ki bu, pozitif iktisadın normatif iktisatla çatışmaması, "*normu reel karşısında operasyonel kılması*" demektir], aynı zamanda iktisadi sistem tartışmalarına da ["normu ayakta tutacak iktisadi aktörün hukuk-iktisat bağlamında davranış kodunu tanımlayarak" (bireysel çıkara dayalı kapitalizm)] katkıda bulunur. Kurgulanmış norm dünyasının hem pozitif hem de normatif yanının varlığı inkâr edilemez bir gerçek olmakla birlikte, normatif analizin mutlaka pozitif analizle bağlantısının kurulma gereğini vurgulaması Profesör Sayar'ı Milton Friedman'ın *pozitif iktisat* görüşüne yaklaştırır (Bkz. Friedman, 1953; G. Yay, 2007, s.79-86).

Öte yandan iktisadi analizde iktisat metodolojisini, "*teorilerin teorileştirilmesine*" ilişkin tartışmaları da dikkate almak O'na göre "*bilimsel mecburiyettir*". Profesör Sayar (2005, s.18)'in kendi ifadeleri ile,

"...tarihi perspektif içinde yerini almış (...) iktisadi normlar potansiyel olarak meyveli olabilirler fakat her hâlükârda fonksiyonel hale getirilmeyi, bunun için de testten geçirilmeyi beklemektedirler. (...) Demek oluyor ki her teorik çerçeve analitik bir öneri olarak kaldığı müddetçe özü olmayan bir maskedir. Bu maskenin makyajı ideolojilerle yapılır onların temeli yoktur, göz alıcı parlaklıklarına, söylemlerine aldanmamak gerekir. Bunun da ölçütü iktisat bilimini sahte bilim batağından çekmek, ona öze yönelik pozitif bir muhteva kazandırmaktır."

Bilimsel önermelerin mutlaka testten geçirilmesi ve bilimsel bilginin metafizik unsurlardan temizlenmesi gerekliliğini neredeyse her çalışmasında vurgulaması, Profesör Sayar'ın tam bir Popperci yanını göstermektedir⁷. Bu arada bilimlerin yöntemi konusunda Popper'in düşünsel gelişiminin de ne kadar karmaşık olduğunu da vurgulamak gerekir: Karl Popper fizik bilimlerinin (ve o arada tüm bilimlerin) metodu olarak geliştirdiği *varsayımsal tündengelem yöntemi* ve *yanlışlanabilirlik kistasının* arkasından, sosyal bilimler için *durumsal mantık/analiz yaklaşımını* önermiş (ve bununla sosyal bilimlerin fizik bilimlerinden farklılığını vurgulayarak) teorik bilimlerle tarihsici yaklaşımların ya da iyi sosyal bilimlerle kötü sosyal bilimlerin ayırt edilebileceğini savunmuştur. Üçüncü aşamada ise, bilimsel teorilerle metafizik önermelerin ayrıştırılması için *eleştirel rasyonalizm* kavramını önermiştir. Bugün geldiğimiz noktada, *eleştirel rasyonalizmin* de, bilimin ancak ve ancak eleştirel tartışmayla, ama her türlü eleştirel tartışmayla, geliştiğini/ gelişebileceğini ifade ettiğini söyleyebiliriz (Caldwell, 1991, s.24; Popper'in metodolojik görüşlerinin gelişim serüveni için Bkz. Yay, 2009):

"Eleştirel rasyonalizm, bazen bir teörünün değerlendirilmesi için ampirik yanlışlamacılık kriterinin uygun olduğunu, bazen de özellikle sosyal bilimlerde, durumsal mantığın kriterlerinin uygun olduğunu ileri sürer. Ve metafizik teoriler için de diğer eleştiri yolları tercih edilebilir. Hangi metodun daha uygun olduğu önceden söylenemez: Ele alınan konuya ve çözülecek probleme bağlıdır. Rasyonellik ekolojisinden bir evrimci bilim teorisine göre amaç, tüm kuramları optimal eleştiriye tabi tutmak olmalıdır."

7 Profesör Sayar (2001, s.118) kendini metodolojik olarak Popperci kabul etmektedir. 1960'lı yıllardan 1980'lerin ortalarına kadar Osmanlı Türk iktisadi yaşamına ve düşüncesine ilişkin yayınların metodolojik bir değerlendirmesi ve Popper-Hutchison çizgisi üzerine vurgu için Bkz. (Sayar, 1986, s.1-12).

Profesör Sayar'ın çalışmalarını okuduğumuzda, Araştırma Programının dayandığı kitap-hocaları/fikir babaları olarak en çok Alfred Marshall, Thorstein Veblen, Max Weber ve Joseph A. Schumpeter'i görüyoruz. Ama doğrudan *insan-insan* (hoca-öğrenci) mekanizması ile dayandığı ve onlardan aldığı bayrağı gelecek nesillere aktarmayı bir görev benimsediği iki isim ise hocaları Profesör Terence Hutchison ve Profesör Sabri Ùlgener'dir. Bir başka ifade ile, Profesör Sayar kendi Araştırma Programını, hem doğrudan bu *kitap-hocalarının (insan-nesne-insan ilişkisi olarak bilginin gelişmesi)* fikirleri, hem de özellikle Profesör Ùlgener'le bu iktisatçılara ilişkin yaptığı sohbet ve tartışmaların (*insan-insan ilişkisi olarak bilginin gelişmesi*) üzerine inşa etmiştir (Bu kavramlar için Bkz Yay, 2007).

Dikkatimizi çeken nokta, kapitalist firmayı kapitalistleşme sürecinde çok önemli bir unsur olarak gören Profesör Sayar, "*kapitalist firma*" kavramını hep Alfred Marshall'la birlikte anarken, analizlerinde daha çok Max Weber'in "*defter tutma, bilanço usulleriyle sermayesinin hesabını yaparak gelir elde eden rasyonel bir kapitalist kuruluş olarak firma*" olgusuna vurgu yapmaktadır. Genel olarak Weber'in tespitleri ve sorunsalı ile Sayar'ın tespit ve sorunsalı arasında benzerlik ise çok açık olarak gör÷l÷yor. Bu konuda iki noktanın altı çizilebilir:

Öncelikle Weber'in, tarihsel bir olgu olarak Batı Uygarlığını ifade eden kapitalizmin ortaya çıkmasında Protestanlık/Kalvinizm ve onun ahlaki davranış kodunun önemli olduğunu vurguladığını biliyoruz: "*tanrının insana en büyük ama en kısa süreli armağanı olan zamanı boşa harcamamak gerekir. Emek harçayarak elde edilen kazancın verdiği haz, Tanrının kulu onaylaması anlamına gelir.*" (MacRae, 1985). "*Çalışıp kazanan ve biriktiren Tanrının sevgilisidir*" (Sayar, 2015, s.314). Bu bağlamda Weber'e göre, (MacRae,1985, s.80-81):

"... *gündelik bir yaşama etiği* olarak bu *dini inanış* sermaye birikimine yol açtı. Bunun amaçlanmayan sonucu ise kapitalist toplum oldu. Sonunda *bu etik dini inançtan ayrılabilirli*. *Nitekim ayrıldı ve oluşum sürecindeki çağdaş kapitalizme uygun bağımsız bir dünyevi güç haline geldi.* (...) Geleneksel Avrupa toplumundan kapitalizme doğru evrilen bu emsalsiz dönüşüm sürecinde (en önemli unsurlarından biri⁸) insanların düşünceleri ve inançlarıdır."

Profesör Sayar'ın Osmanlı-Türk Toplumuna ilişkin Araştırma Programı'nda da, din, dinî inançlar, gelenek ve görenekler önemli yer tutar. Ama vurgu daha çok gelenek ve görenekler üzerindedir: Bu gelenek ve göreneklerdir ki, bir yanda "*fani dünyada*" ne maddeye dokunup üzerinde düşünmek, ne de maddeye şekil biçim vererek ondan bir kazanç/birikim elde etmek gibi bir niyeti olan bir insan tipolojisi, diğer yanda "*harpler, salgın hastalıklar, bireylerin servetlerini iğreti kılan müsadere olgusu, teknolojik yeniliklerin yasaklanması*" gibi gündelik yaşama ilişkin gelişmeler, Osmanlı-Türk geleneksel iktisadi zihniyetini yaratmıştır. İşte mikro ve makro anlamda iktisadi rasyonelleşememenin arkasındaki [Weber'in yukarıdaki ifadesindeki *kendi başına bir dünyevi güce (ama bir farkla, bu dünyayı fani sayan/moral olarak önemsemeyen bir*

8 MacRae (1985)'den yaptığımız yukarıdaki alıntının orijinalinde parantez içinde yer alan "kesinlikle belirleyici olan" ifadesi tarafımızca "en önemli unsurlardan biri" şeklinde değiştirilmiştir. Çünkü, Weber'e göre "Modern kapitalizm (...) 16. ve 17. Yüzyıllarda birdenbire ortaya çıkan ve derhal halihazırda mevcut bir iktisadi organizasyona entegre olan yeni bir kapitalist ruhun sonucunda ortaya çıkmamıştır. (...) (Aksine) Weber'in Genel İktisat Tarihi'nde tekrar tekrar ifade ettiği üzere modern rasyonel kapitalizm, yeni kapitalist ruhun yaratılmasının önce ve sonrasında gerçekteşen [Batılı şehrin ve modern hukukun (Roma Hukuku) doğuşu, fabrika sistemi ve üretimde bilimin sistematik kullanımı gibi] bir dizi olayın sonucudur (Swedberg, 2019, s.208).

güce dönüşen] öz, bu iktisadi zihniyettir⁹: “Yevm-i cedit” (yeni gün), “rızk-ı cedit” (yeni rızık), yarına Allah Kerim!

İkincisi ise Profesör Sayar’ın Araştırma Programı çerçevesinde ortaya koyduğu çalışmalarını, Weber’in temel tezlerinden biri olan “*protestan (kalvinist) etiği gibi bir itici güç ve yükten yoksun Batı Avrupa- dışı (...) dinsel inanç ve kurumların rasyonalist kapitalist bir düzene yol açmamış olması*” (Weber, 1986, Bölüm 3; MacRae,1985, s.80-81) tezinin, Osmanlı-Türk Toplumunu (nun evrimi) bağlamında doğrulanması olarak ifade edebiliriz.

Öte yandan Profesör Sayar’ın çalışmalarında Joseph A. Schumpeter’in de iktisat metodolojisine ilişkin iki tespitini bulmak mümkündür: Bunlardan ilki, insanoğlunun toplumsal ilişkilerinin sadece iktisadi boyutu ile çözümlenemeyeceği/açıklanamayacağı, açıklansa bile eksik kalacağıdır. Bu nedenle iktisadi sorun ya da olgular, iktisadi boyutu ile birlikte, politik, sosyal, kültürel boyutları olan son derece karmaşık bir sosyal olgu/ ilişkiler bütünü içinde ele alınmalıdır ki bu, *bir bütün olarak iktisatı* (economics as a whole) ya da *evrensel bir sosyal bilimi* (a universal social science) gerektirir (Bkz. Schumpeter, 2002; Shinoya, 2007)¹⁰. Toplumsal ilişkilerin bu çeşitli boyutları, birlikte, bağımsız ve etkileşim içinde varlıklarını sürdürürler. Profesör Sayar (2001, s.135)’ın Osmanlı Tarihine ilişkin çözümlenmelerinde de bu noktayı yakalayabiliyoruz:

“Osmanlı tarihinde birbirinin içine dolanmış üç damar -politik toplum, ekonomik düzlem ve kurumsal dünya (batını tasavvuf)- karşılıklı etkileşimleriyle devletin bekasını temin etmiştir. Bu sarmalı oluşturan söz konusu üç ana boyutun tek tek etkileyişi ve etkilenmesinin dışında, her birinin kendi hayatiyetlerini muhtelif biçimlerde devam ettirebilmeleri gerçeğinin de altını çizmek gerekiyor. Bu demektir ki her üç ana akım çizgisinin kırlamayacak bir özleri ya da özerk varlık alanları bulunmaktadır.”

İkincisi ise, Schumpeter’in savunduğu iktisat tarihine ilişkin çözümlenmelerde de, yukarıdaki gerekçe ile de bağlantılı olarak, tek yönlü (neden-sonuç ilişkisi bağlamında) bir açıklamanın yapılamayacağı, “fonksiyonel bir ilişki” ya da *a-causal* ilişki olarak çözümlenme yapılabileceği görüşüdür (Bkz. Schumpeter, 1908/2010: xvi, 24, 26, 29-30; Sayar, 2001: 135, dipnot 1; ayrıca s.119):

“Dinin ekonomiyi, ya da ekonominin dini etkilemesi, itaati altına alması elbette söz konusudur. Ancak bu etkileyiş bütün zamanlar ya da akan zaman için mutlak ve muhakkak bir tek yönlülüğü içermez. Tam aksine söz konusu etkileşim *a-causal* bir örgüye göre hadiselere damgasını vurduğunu söylemeliyiz. Buna mukabil, nokta zaman veya sınırları az çok tayin edilmiş bir dönem için birinin diğerine üstün gelmesi, varlığını ona tahmil ettirmesi söz konusudur.”

9 Profesör Sayar (2015, s.316)’ın ifadesiyle “*ahlak-zihniyet çatışmasının galibi, İslam’ın Ahlakı değil, Osmanlı-Türk Müslümanını dünyadan, maddeden alkoyan irrasyonel zihniyet olmuştur.*”

10 Schumpeter’in ifadesiyle “*Sosyal süreç gerçekten bölünmez bir bütündür. (...) bir olay asla özellikle ve sadece iktisadi değildir, daima diğer yanları vardır. Yine de bilimde tıpkı güncel yaşamda olduğu gibi iktisadi olaylardan söz ederiz doğal olarak, yine doğal olarak bir edebiyat tarihi yazabiliriz, her ne kadar bir toplumun edebiyatı onun varlığının diğer unsurları ile ayrılmaz şekilde ilişkili olsa bile.*” (Schumpeter, 1934/1961, s.3) Schumpeter’e göre bir toplumda iktisadi ilişkilerin bütünü *iktisadi sistemi*, sosyal ilişkilerin bütünü *sosyal sistemi* oluşturması gibi, bireysel değerlerin bütününden oluşan bir *sosyal değerler sisteminden* söz edebiliriz. İnsanların birbirleriyle girişikleri değişim ilişkileri aynı zamanda bireysel değerlerin (values) karşılıklı etkileşimini yansıtır. Ekonomi ile (yukarıda kültür olarak ifade ettiğimiz) değerler sisteminin karşılıklı etkileşiminin en iyi ifadesini de yine Schumpeter’de buluyoruz: “fiyat sistemi, değerler sisteminin bir tortusudur.” Fiyatlar, bir malın sosyal değerinin tam bir değerini vermese de yine de çok sayıda bireysel değerlendirmelerin baskısı altında işleyen bir sürecin sonucudur.” (Schumpeter, 1934/1961, s.56)

Profesör Sayar yazdığı biyografisi ile de Hocası Terence Hutchison'ın yakın takipçisidir (Sayar, 2012). Kendisini, Witgenstein-Kaufman-Huthison-Blaug geleneğinin (iktisadın metafizik yanlarını temizlemek için yanlışlamacılığı benimseyen ekolün) Türkiye'deki önemli bir temsilcisi olduğunu söyleyebiliriz. Profesör Sayar'ın Hutchison'a ilişkin biyografik kitap ve makalelerini okuduğumuzda da, tekil bazda fikirlerin yayılma teorisine bir örnek oluşturduğunu görüyoruz: Popper'in fikirlerinin iktisatçılar camiasına yayılma sürecinde Profesör Hutchison baş aktarıcıdır (İngiltere'de Wittgenstein'dan "totoloji" ve "teorilerin test edilmesi" fikirlerini öğrenen Hutchison, fikirlerini netleştirmek için Almanya'ya gidiyor ve orada Karl Popper'i keşfediyor.¹¹) (Sayar, 2012).

Bu bağlamda Profesör Sayar, iktisadi düşünce/iktisat metodolojisi tarihinde çok önemli yer tutan bir tartışmaya da doğal olarak giriyor: Pozitif iktisattaki "açıklama" yaklaşımı (bir başka ifade ile *Poppergil adese* ya da yanlışlama kıstası) ile, iktisat tarihindeki somut bir olayı ele almada (ve somut tekil olaylara ilişkin genellemeler yapmada) başvurulan "anlama" yaklaşımı, birbirlerine rakip mi yoksa tamamlayıcı mıdır? Ya da iki ayrı alana mı aittirler? Ya da anlama yaklaşımına bilimsel değildir diyebilir miyiz? Profesör Sayar teorik/pozitif iktisatta *Popper'ci varsayimsal tümdengelim açıklama modelini* ve yanlışlanabilirlik kıstasını benimserken (Sayar, 2011a, s.409), iktisat tarihi analizinde Alman Tarihçi Okulu'nun yaklaşımı olarak bilinen *anlama (verstehen)* yaklaşımını kullanıyor (Sayar, 1986, s.1-12; 2011a, s.409) ve bunların farklı alanlar olduğunu belirtiyor.

Bu konuda Schumpeter üçlü bir ayrıma gider (Schumpeter, 2002):

a) Tekil tarihsel bir olayın gelişiminin ele alınmasında *anlama yaklaşımı* uygundur. Detaylı gözlem ve veri toplamayla bir çıkarsama yapabiliriz ki bu betimlemeden ibarettir ve (iktisat) tarihçi(s)i'nin işidir.

b) Birbirine benzer (İngiltere, Almanya'da ve örneğin Osmanlı-Türk Toplumunun) tek tek iktisadi gelişme süreçlerini inceleyerek bir genellemeye varabilir miyiz? İktisadi gelişmeye ilişkin kaba da olsa bir fotoğraf elde edebiliriz miyiz? Karşılaştırmalı tarih araştırmalarına ilişkin bu soruya Alman Tarihçi Okulu olumlu cevap verirken (tümevarımla toplanan ortak bilgi yığınına dayalı açıklama bilimseldir), Schumpeter bu açıklamanın "*teorik değil, sadece tarihi/betimsel*" nitelikte olacağını belirtir (Schumpeter, 2002). Bir başka ifade ile, sadece tümevarım yönteminden (inductive logic) hareketle elde edilen gözlemlenmiş bilgi stoku/bütünü, Schumpeter'e göre teori olarak kabul edilemez, olsa olsa "*teori benzeri*" oluşumlardır. Bu nedenle bu tip çalışmaları ancak, (tümevarım yöntemiyle toplanan gözlem yığınları yanında) tümdengelim yaklaşımıyla bazı ön kabullerle geliştirilen çerçevenin test edilerek kanıtlanması durumunda bilimsel sayabiliriz.

c) Teorik iktisatçının işi ise, iktisadi yaşamın önemli görüdüğü belirli özellik ya da değişkenlerinden hareketle, belirli bir soyutlama düzeyinde, ele aldığı *iktisadi olgunun gelişme/değişme mekanizmasını ortaya koyacak/açıklayacak genel bir çerçeve* geliştirmektedir. Ancak bu çerçeve/açıklama bir "*neden-sonuç ilişkisi*" ortaya koymaktan çok, "*iktisadi gelişme olaylarına çoğunlukla uyan bir şema*" niteliğinde olacaktır.

11 Bağlantıyı uzatarsak Profesör Sayar da, İngiltere'de Hutchison'ın öğrencisi olarak Popper'i keşfediyor; Türkiye'de öğrencilerine, Popper'in fikirlerini, "yanlışlamacılık" kavramını aktararak fikirlerin kuşaklararası aktarımına tekil bir örnek oluşturmuştur.

Burada görüldüğü gibi Schumpeter tarih çalışmalarıyla teorik iktisat çalışmalarının çok açık bir şekilde ayrı alanlar olduğunu (örneğin, Schumpeter, 1908/2010, s.5, s.29-30) ve teorilerin mutlaka test edilmesi gerektiğini (örneğin Schumpeter, 1908/2010, s.389) savunmasına rağmen, daha sonradan Viyana Çevresi ve Popperle birlikte öne sürülen “covering law” açıklama yaklaşımına ise kuşkuyla bakıyor. Bu noktada, iktisadi düşünce tarihinde çok tartışması yapılmış olmakla birlikte, halen önemini koruyan (Profesör Sayar sürekli olarak altını çizse de (Bkz.Sayar, 1986, s.1-12)¹², (genelde pek farkında olunmayan) açıklama (explanation) ve anlama (verstehen) yaklaşımlarının tartışılmasına ilişkin sadece üç önemli iktisatçının çalışmalarını belirtmekle yetineceğiz: Popper (1968, 1979, 1982, 1985a ve 1985b), Schumpeter (2002) ve Mises(1985).

Profesör Sabri Ülgener’in yukarıda ele aldığımız Profesör Sayar’ın Araştırma Programı’nın alt yapısını oluşturmadaki rolü tartışmasıdır. Hem çok iyi bir Schumpeter ve Weber uzmanı, hem de onların kavramsal çerçevelerini Osmanlı-Türk Toplumunun (vurgu “iktisat zihniyeti” üzerinde olmak üzere) iktisadi ve kültürel gelişim tarihine başarılı bir şekilde uygulayabilme özellikleri ile Profesör Ülgener, Asistanı Sayar için çok önemli bir fırsat yaratmıştır: kendi sorunsalı ve çalışmalarını pekiştirmede, akademik bilgi üretiminde, çok önemli olan usta-çırak (hoca-asistan) ilişkisi ile sözlü tartışma/fikir alışverişi ortamına kavuşmuştur. Burada kısaca Ülgener’in, önce Shumpeter, sonra da Weber’in görüşlerine ilişkin bazı saptamalarının altını çizmekle yetineceğiz.

Schumpeter’in külliyatını bilenler sanıyoruz şu ifademize katılırlar: Ülgener’in aşağıdaki üç görüşüne de Schumpeter herhalde tereddütsüz imza atardı. Ayrıca Profesör Ülgener’in 1951 yılında *İktisat Fakültesi Mecmuası*’nda yayımladığı “Joseph A. Schumpeter (1883-1950)” başlıklı makalesinin Schumpeter’in iktisat düşüncesine ilgi duyanlar için mutlaka okunması gerektiğini belirtmeden de geçemeyeceğiz. (Schumpeter, 2016c)¹³:

“Büyüme modelleri çok defa matematik biçimde ortaya konulmuşlardır. Bununla beraber, iktisadi büyüme sade ölçülebilir unsurlardan kurulu bir model veya denklem topluluğu demek değildir. Meselelerin derinliğine indikçe, toplum hayatının ölçülemeyen sosyal-enstitüsyonel faktörlerini de karşımızda bulacağız. Fertlerin tekrarlı tekrarlı müesseseseleşmiş tavır ve davranışları, zihniyeti yerine göre yürütücü, dondurucu veya geriletici bir kuvvet olarak iktisadi büyüme teorisinde ehemmiyetli bir paya sahip olacaklardır.” (Ülgener, 1976, s.16)

“Matematik kesinliğin sınırlara vardığı noktada model çalışmaları yerini sosyal değişme ve yoğrulmanın geniş tahliline, kısaca büyüme sosyolojisine bırakmış olacaktır.” (Ülgener, 1976, s.458)

12 Sayar 1980’lerin ortalarında, 1960’lardan beri yayımlanan Osmanlı-Türk Tarihi üzerine yapılan çalışmaları metodolojik olarak değerlendirdiği kitabının (Sayar, 1986) önsözünde, bu ayrım bağlamında Türk iktisat literatüründe aradığı net Popperci ifadeyi bir başka hocası Sencer Divitçioğlu’nun yazdığı Türk iktisat düşüncesinin klasiklerinden biri olan (Divitçioğlu, 1981) kitabının (3. Baskısının) önsözünde bulur: “Bir kuramın bilim niteliğini alabilmesi için onun çürütülebilirliği gereklidir. Hem doğa hem toplum bilimlerinde çürütülemeyen ya da yanlışlanamayan bir kuram bilim olma niteliğini yitirir. Din olur, doğma olur, zanaat olur. Fakat bu demek değildir ki bu metodolojik sav ‘bilginin bilgi aracılığıyla üretilmesi’ olgusunu (çürütür). Hayır, çürütülebilir bir kuramdan arda kalanlar güncel paradigmalara benimsendiği takdirde, bunlar yeni bir kuramın kurulmasına ön önerme olarak katılabilir. İşte bu olgu, bilginin gelişmesi ve ilerlemesidir.”

13 Profesör Sabri Ülgener’in makalesinde dikkatimizi çeken sadece bir nokta var: Profesör Ülgener iktisadi gelişme ile “iktisadi inkişafı” kastediyor. Halbuki Schumpeter kendisinin kullandığı “iktisadi gelişme” kavramının [(inkişaf/ilerleme (progress) gibi] pozitif bir değer yüklü olmadığını, yansız (nötr) olduğunu ve sadece iktisadi değişme (economic change) anlamında kullandığını belirtir (Bkz. Schumpeter, 2002).

“(…) tarihçi A. Dopsch’un söylediği veçhile ‘iktisat tarihi umumi olarak kültür tarihi ile el ele çalışmak zaruretindedir ve fikir tarihini göz önünde tutmadan tetkikine de imkân kalmamıştır. Kapılar ardına kadar açık gerek.” (Ülgener, 2016a, s. 24)

Şüphesiz Profesör Ülgener’den yaptığımız üçüncü alıntı, (Profesör Sayar’ın da sürekli vurguladığı iktisat tarihinin kültür tarihi ile birlikte ele alınması) sadece Schumpeter’e değil, belki çok daha fazla Weber’e, Sombart’a, hata Alman Tarihçi Okulu’na has bir yaklaşımdır (Bkz. Ülgener, 2016a ve 2016b).

Kapsam ve içerik olarak Türk İktisat ve Kültür Tarihi’nin klasikleri arasına girmiş bulunan, Osmanlı Türk Toplumunun gelişme sürecinde iktisat zihniyetinin rolünü inceleyen iki kitabı (Ülgener, 1981a, 1981b) okunduğunda, Profesör Ülgener’in, Schumpeter ve Weber’in kavram ve düşüncelerinin kimyasal bir sentezi diyebileceğimiz bir adeseğe sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Profesör Ülgener aslında bu adesesinin/bakış açısının haberini, ilk baskısının 1951’de yayımlandığı *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* (Ülgener, 1981a) kitabından on yıl önce *İktisat Fakültesi Mecmuası*’nda yayımladığı makalesinde (Ülgener, 2016a) vermektedir. Bize göre kimyasal sentezin zirvesi ise *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı* (Ülgener, 1981b) kitabıdır. “Eklektik bir yaklaşım”la, “kimyasal sentez”in farkının (ya da kimyasal sentez niteliğinde bir çalışma okumanın) gerçek anlamını (ya da keyfini), önce Schumpeter ve Weber külliyatları üzerine göz yorup, sonra Ülgener’in bu *üçlemesini* okuyanlar anlayacaktır.

Ülgener, toplumların iktisadi ve kültürel değişim tarihinin ele alınmasında, hareket noktası olarak insan davranışları ve onun belirleyicileri unsurlarının önemine dikkat çeker (1981a, s.12-13):

“İktisadi yaşayış, nerede ve hangi yüzyılda olursa olsun, yalnız dış verilerin bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. Bütün o yığımların altında ve gerisinde kendine has tavır ve davranışları ile *insan* gerçeği yatar. Kapitalizmi, söz gelişi, kapitalizm yapan yalnız dış görünüşü ile para, sermaye akımı, ya da o akımların gövdeleştirdiği kuruluşlar değil, aynı zamanda ve belki daha önemli ölçüde çağın tipik insanının davranış biçimi, tercihleri ve bütün bunların toplam ifadesi olan yaşayış normlarıdır.”

Bunun için de aralarındaki farkın iyi belirtilmesi gereken iki kavram, sorunun “kilit noktası” olarak ön-plana çıkmaktadır: *İktisat Ahlakı* ve *İktisat Zihniyeti*¹⁴ (Ülgener, 1981a, s.21):

“(İlki) uyulması istenen normların ve hareket kurallarının toplam ifadesi! (İkincisi), gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamı! Gerçek davranışında sürdürdüğü

14 Ülgener (2016a)’da da “*iktisat/ekonomi zihniyeti*”, “*iktisadi/ekonomik zihniyet*” ve “*iktisat/ekonomi ideolojisi*” kavramlarının farklılığının altını çizer:

“(…) fertlerin iktisadi faaliyet tarzına müessir olan (veya hiç değilse o faaliyete ahlâken meşruiyet imkanlarını temine çalışan) tasavvurların, ideallerin ahlak düsturlarının tümü ‘*ekonomi zihniyeti*’ ismini verdiğimiz muayyen bir ruh’i haleti ortaya çıkarır.” Ama “*ekonomi zihniyeti*” kavramı, ne onun “muhtelif tezahürlerden biri olan *ekonomik zihniyet*” ile ne de “*ekonomi ideolojisi*” ile karıştırılmalıdır. Çünkü ilki ile ilgili olarak, her “*ekonomi zihniyeti*”, mutlaka “*ekonomik bir zihniyet*” olmayabilir: Osmanlı Türk Toplumunu tanımlayan *Orta çağ İktisat zihniyeti* gibi! İkincisi ile ilgili olarak, “(*ekonomi ideolojisi*) ilk bakışta (katıksız) hakikatin ifadesi olduğu zannedilmekle beraber, fiiliyatta ekseriya muayyen bir zümrenin menfaat ve ideallerini tahakkuk ettirmek için ileri sürülmüş bir fikir tarzıdır. (...) *Zihniyet* ise, uzun asırların üst üste yığıldığı ve muayyen zümrelerin şahsi arzu ve iradelerinden müstakil olarak şuuraltında tamamıyla insiyaki hale getirdiği fikirlerin heyeti umumiyesidir. *Ekonomi zihniyeti* bu suretle kendisini, arkasına ekseriya haris menfaatlerin gizlendiği idelerden, yani ideolojilerden kolaylıkla ayırt eder.”

diyoruz. Bununla anlatmak istediğimiz, söz konusu değer ve inançların içe dönük bir ideal ve özleyiş tablosunda kalmayıp belli bir yaşama ve davranış biçimine dönüşmüş halde fiili ve adeta elle tutulur bir gerçeklik kazanmış olmasıdır. Böyle bir ayırmanın, (...) daima net ve kesin olacağı beklenmemelidir. Birinin nereye kadar uzandığını, öbürünün nereden başlayacağını gösteren hassas ve şaşmaz bir ölçüye sahip değiliz. (...) (Ancak) ölçünün kesin olmayışı düşünülen sınıflama ve ayırmadan da kesinlikle el çekmeyi gerektirmez.”

Bu iki kavram aynı zamanda “kültür dünyamızın alttan üste kaderini tayin edecek olan *ikili bir tabakalaşma*” yı ortaya koyar (Ülgener, 1981a, s.21):

“Altta, temel değerleri ve politik yapısı ile *‘ortaçağlaşmış’* bir dünyanın *iktisat ahlâkı!* Ve zamanla onun üstüne gelip oturacak olan ikinci bir tabaka: *çözülme devri zihniyeti!* Birinin normatif yapısı üstünde öbürünün yaşanan gerçeği birbirine kâh ters düşerek, kâh bütünlüşerek insanımızın tarih akışı içinde yüz çizgilerini şekillendirmiş ve göz önüne sermiş olacaktır.”

Son olarak söz konusu bu sorunsalı ele alışıında Ülgener’in analizine ilişkin üç noktanın altını çizeceğiz:

i) Schumpeter’in *İktisadi Gelişme Teorisi* (1934)’nde kullandığı “*statik analiz-dinamik analiz*” kavramsal ayrımınının, Ülgener’de iktisadi zihniyet alanına da uygulandığını görmekteyiz: (Orta Çağ basit esnaf yaşayışının) *durgun-statik zihniyeti* ve (kapitalist müteşebbisin davranışına yansıyan) *atılğan-dinamik zihniyet*. Ancak Ülgener bu kavramlar için Werner Sombart ve Alexander Rüstow’u kaynak göstermektedir (Ülgener, 2016a ve 2016b). Bu nedenle bu kavram çiftinin Schumpeter’de de olmakla birlikte, Alman İktisat Geleneğine ait olduğunu söyleyebiliriz.

ii) Weber- Ülgener ilişkisini anlamının bir yolu, Weber (1985, 1986, 1978)’de kullanılan kavram ve hipotezlerle Ülgener’in iki kitabındaki kavram ve hipotezlerin karşılaştırılması olabilir: toplumsal tabakalaşma, dini ve politik cemaatler, din felsefesi, bürokrasi, feodalizm, karizma, aydınlar, bürokrasi ve hepsinden önemlisi rasyonellik ilkesi gibi sosyolojik kavramlar bir yanda, Protestan/Kalvinist dini/ahlakî zihniyetinin kapitalizmin gelişimindeki önemi hipotezi (Weber, 1985), iktisadi davranışın din üzerindeki etkisinin ele alındığı Doğu toplumlarının kapitalistleşememe hipotezi (Weber, 1986, s.227-257), din-ekonomik davranış ilişkisinin tek yönlü olmaması (*acausal* olması), ve din anlayışının tek belirleyici olmaması diğer yanda belirtilebilir.

iii) Ülgener (1981b)’in hemen başında Osmanlı Türk Toplumunda “*zihniyet ve din*” konusunun ele alınmasında, “*kendi meselelerimize, başkalarını karıştırmadan, ancak bize özgü tutum ve davranışlarla çözüm bulunacağı*” fikrine katılmadığını, kendi bakış açısının, başta Weber olmak üzere din ve kültür sosyologlarına dayandığını vurgulamaktadır. Ancak bu Weber’i eleştirmesine engel olmadığı gibi¹⁵, Webergil analizin, Osmanlı Türk Toplumunu ve İslam bağlamında, eksikliklerini tamamlamasına ve geliştirmesine de engel olmamıştır.

15 “...İslam üzerine söylenenleri gözden geçiren tarafsız bir okuyucu, ortalama batılının o konuda acele ve -daha kötüsü- taraf tutan yargılarının (Max Weber’de bile) ne derece işin içine karışmış olacağını sormakta elbette haksız sayılmayacaktır.” Ülgener, Hıristiyan yazar ve tarihçilerinin acele ve tek yanlı hükümlerini eleştirmenin yanında, “*şark ulemâsı*”nın da batılılara tepkisinin vardığı noktayı(!) da eleştirmekten kaçınmamaktadır (Ülgener, 1981b, s.125 ve dipnot.5).

Sonuç Yerine

İktisadın ayrı bir sosyal bilim olarak ortaya çıkış tarihi olarak, iktisatçıların büyük çoğunluğu tarafından Adam Smith'in *Ulusların Zenginliğinin Niteliği ve Nedenleri Üzerine Bir Araştırma (1776)* kitabının yayım yılı kabul edilirken, "ulusların zenginlik farklılıklarının nedenleri" sorunsalı, iktisatçıların en temel sorunsallarından biri olagelmıştır. Bu sorunsalı ele alırken, kimi iktisatçılar Adam Smith'in *tarihsel-kurumsal yöntemini* benimserken, kimileri de David Ricardo'nun *tümdengelim yöntemine dayalı soyut modelleme* yaklaşımını benimsemişlerdir (Hutchison, 1994, s.241-260). Özellikle Smith sonrasında, Smith geleneği (tarihsel-kurumsal) çerçevesi içinde bu temel sorunsalı (kapitalizm, 16. ve 18. yıllarda Batı Avrupa Toplularında ortaya çıkarken, Doğu Toplularında neden çıkmamıştır?) açıklamaya yönelik en popüler tezlerden birinde "Doğu Despotizmi" (*Oriental Despotism*)¹⁶ (Karl Marx), diğerinde ise "Protestan/ Calvinist iş ahlâkı" (*Max Weber*) gibi iki kültürel/kurumsal değişken ileri sürülmüştür¹⁷.

Söz konusu bu iki tez, 20. Yüzyılın ikinci yarısında (önce Japonya, ardından "Doğu Asya Kaplanları"nın "az gelişmişliğin kader olmadığını" ispatlayarak, iktisadi gelişmeyi başarmaları ile) yanlışlanmıştır. Bunun yanında, 1950'lerin ikinci yarısından 1980'lerin başına kadar (Ricardo çizgisinin bir devamı diyebileceğimiz) soyut-matematiksel ve test-edilebilir-ekonometrik modellere dayalı iktisat yapma (formalist iktisat) yaklaşımının ana-akım iktisada hâkim olması, tarihsel-kültürel-kurumsal faktörlere dayalı çalışmaların gözden düşmesine neden olmuştur.

Ve nihayet 20. Yüzyılın sonuna doğru, bir yanda kültürel ve kurumsal değişkenlere ilişkin ortaya çıkan (World Values Survey, The General Social Survey gibi) sayısal-veriler ampirik çalışmalara olanak sağlarken, diğer yanda "tarihsel-kurumsal-kültürel değişkenlerle bireyin iktisadi davranışları ve iktisadi gelişme arasındaki ilişki" sorunsalının iktisatçıların gündemine tekrar girmesi, konuya ilişkin önemli bir yazının ortaya çıkmasına yol açmıştır. *Economist* (2020) dergisinde bu literatüre ilişkin bir değerlendirme yazısında "ekonomik teşvikler, kültür, kurumlar, şans ve tarihsel tesadüfi faktörlerin karmaşık bir bileşimi nedeniyle bazı ülkelerin zengin ve diğerlerinin fakir olması muhtemel görünüyor" sonucuna varılmaktadır. Konuya ilişkin otorite diyebileceğimiz kimi iktisatçı/tarihçiler ise, bu konuda ya bir teori olmadığını (Greif, 1994), ya da "Weber'in (kapitalizm ruhunu ortaya çıkaran dini devrim gibi) tek değişkene dayalı açıklamaların 'hayali bir feodalizm' ve 'hayali bir kapitalizm' anlayışına dayandığını, gerçek dönüşümü anlayabilmek için bir dizi tarihsel (koşul ya da değişkeni dikkate alan) çalışmalar yapılması gerektiğini" (Schumpeter, 1951, s.186) ileri sürerek *Economist* dergisinin çıkarsamasını bir anlamda çok önceden öncelemişlerdir. Aslında Albert O. Hirschman, konuya ilişkin tartışmadan hareketle, iktisat tarihinin işlevi (ya da iktisat tarihinden ne beklenmesi gerektiği)

16 Kavramın Asya Tipi Üretim Tarzı bağlamında içeriği, düşünce tarihindeki yeri ve Osmanlı Toplum Yapısının açıklanmasında kullanılmasına ilişkin Bkz. Witfogel (1969), Rahman (tarihsiz), Divitçioğlu, (1981), İnan (1983). Bu görüşlerin ve Osmanlı Toplumsal Yapısının değerlendirilmesine ilişkin paradigmalardan pür tarihçi tarafından değerlendirilmesi için Bkz. (İnalçık, 2019, s.31-87)

17 Kapitalizmin Batı Toplularında ortaya çıkmasına (ve Doğu Toplularında çıkmamasına) ilişkin bu iki hipotezi Osmanlı-Türk Toplumunu bağlamında yazdıkları iki önemli "Türk iktisat düşüncesi klasığı" ile ele alan Profesör Sencer Divitçioğlu (1981) da Profesör Sabri Ülgener (1981a,1981b) de, aynı kurumun mensubudur: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi. Türkiye'nin yüz akı olan bu iki iktisatçı konuya ilişkin çalışmaları ile hem tartışmanın fitilini ateşlemiş hem de (Hirschman'ın ifadesi) ile tartışmanın düzeyini yükseltmişlerdir.

konusunda da bize göre son noktayı koymuştur (Hirschman, 2018, s.132): “*Tarihten ve özellikle de düşünceler tarihinden bekleyebileceğimiz (...) konuları çözüme kavuşturmak değil, tartışmanın düzeyini yükseltmektir.*”

İktisatçı Profesör Ahmet Güner Sayar da Osmanlı Türk Toplumunun iktisadi ve kültürel gelişim tarihini ele aldığı çalışmalarında, konuyu, iktisat metodolojisi ve iktisadi düşünce tarihi ayakları üzerine inşa ederken, kökeninde başta Smith, Schumpeter, Weber olmak üzere, önemli isimlerin kavram, analiz, hipotez ya da metodolojik yaklaşımlarını kullanıyor. Hocası Profesör Sabri Ülgener’in benzer perspektifle başlattığı bu yaklaşımın ikinci kuşak üyesi olarak Türk İktisadi ve kültürel gelişimine ilişkin tartışmaların “düzeyini” yükseltmektedir. Bu anlamda bir Ülgener-Sayar Yaklaşımından söz etmek yanlış olmayacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Acemoğlu, D., S. Johnson ve J. Robinson (2006). Institutions as the Fundamental Cause of Long Run Growth. Philippe Aghion ve Steven Durlauf (Eds.) *Handbook of Economic Growth*. Volume 1A, içinde (s.385-472). Amsterdam, New York: Elsevier, North Holland.
- Alesina, A. ve P. Giuliano, (2015). Culture and Economics. *Journal of Economic Literature*, 53(4), 898-944.
- Blaug, M. (1990). *Economic Theory in Retrospect*, Fifth Edition, Cambridge: Cambridge University Press
- Blaug, M. (2001). Where are We Now on Cultural Economics? *Journal of Economic Surveys*, 15(2), 123-143.
- Caldwell, B. J. (1991). Clarifying Popper. *Journal of Economic Literature*, XXIX, March, 1-33
- Colander, D. C. and A. W. Coats (1989). *The Spread of Economic Ideas*, New York: Cambridge University Press.
- Divitçioğlu, S. (1981). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumı*. Kırklareli: Sermet Matbaası
- Economist (2020). Hard work and black swans: Economists are turning to culture to explain wealth and poverty. September 5, 2020.
- Fernandez, R. (2008). Culture and Economics. Steven N. Durlauf and Lawrence E. Blume (Eds.), *The New Palgrave Dictionary of Economics*, Second Edition, Macmillan. (İçinde)The New Palgrave Dictionary of Economics Online. Palgrave Macmillan. 30 December 2008 <http://www.dictionaryofeconomics.com/article?id=pde2008_E000282> doi:10.1057/9780230226203.0346
- Friedman, M. (1953). *The Methodology of Positive Economics*. *Positive Economics*, Chicago: University of Chicago Press.
- Guiso, L., P. Sapienza ve L. Zingales, (2006). Does Culture Affect Economic Outcomes? *Journal of Economic Perspectives*, 20(2), 23-48
- Goodwin, C. D. (1972). Economic Theory and Society: A Plea for Process Analysis. *The American Economic Review*, 62(1/2):409-415.
- Greif, Avner (1994). Cultural Beliefs and the Organization of Society: A Historical and Theoretical Reflections on the Collectivist and Individualist Societies. *Journal of Political Economy*, 102(5), 912-950.
- Greif, Avner (2006). *Institutions and The Path to The Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Hands, D. W. (2007). 2006 HAS Presidential Address A Tale of Two Mainstreams: Economics and Philosophy of Natural Sciences in the Mid-Twentieth Century. *Journal of the History of Economic Thought*, 29(1), 1-13
- Hirschman, A. O. (2018). *Tutkular ve Çıkarlar, Kapitalizm Zaferini İlan Etmeden Önce Nasıl Savunuluyordu?* İstanbul: Metis Yayınları.
- Hutchison, T. W. (1994). *The Uses and Abuses of Economics*, London & New York: Routledge
- İnalçık, H. (2017). Ziya Gökalp: Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür. *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, 6. Baskı, içinde (s.157-189). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- İnalçık, H. (2019). *İmparatorluktan Cumhuriyete*, 4. Baskı, İstanbul: Kronik.

- İnan, H. (1983). Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme. *Toplum ve Bilim*, 23, 9-39.
- Landes, D. S. (1998). *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich, Some So Poor*. New York: W. W. Northon & Company,
- MacRae, D. (1985). *Weber*, İstanbul: Afa Yayıncılık.
- Mises, L. V. (1985). *Theory and History: An Interpretation of Social an Economic Evolution*. Alabama and Washington D. C.: The Ludwig von Mises Institute,
- North, D. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press
- Popper, K. R. (1968). *Açık Toplum ve Düşmanları: Hegel ve Marx*, Cilt II, Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları
- Popper, K. R. (1979). *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. Revised Edition. Oxford: Clarendon Press.
- Popper, K.R. (1982). Toplum Bilimlerinde Öndeyi ve Kehanet. Bryan Magee, *Karl Popper'in Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı* içinde (s.139-149) İstanbul: Remzi Kitapevi
- Popper, K. R. (1985a). *Tarihselciliğin Sefaleti*. İstanbul: İnsan Yayınları
- Popper, K. R. (1985b). The Rationality Principle. D. Miller (ed.) *Popper Selections*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Rahman, Taimur (tarihsiz). Marx and Engels on the Asiatic Mode of Production in India. <https://www.revolutionarydemocracy.org/rdv13n2/asiatic.htm>
- Sayar, A. G. (1986). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Der Yayınları.
- Sayar, A. G. (1998). *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Sayar, A. G. (2000). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Portre Denemeleri*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2001). *Osmanlıdan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kùltürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2006). *Ülgener Yazıları*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Sayar, A. G. (2011a). *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*. 2. Basım, İstanbul: Ötügen.
- Sayar, A. G. (Ed.) (2011b). *İdris Küçükömer*. Ankara: T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlığı.
- Sayar, A. G. (2012). *Filozof-İktisatçı Terence W. Hutchison*. İstanbul: Ötügen
- Schumpeter, J. A. (1908/2010). *The Nature and Essence of Economic Theory*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers.
- Schumpeter, J. A. (1934/1961). *The Theory of Economic Development*, Third Printing, 1961, Oxford University Press,
- Schumpeter, J. A. (1951). Capitalism. Richard V. Clemence, *Essays of Joseph A. Schumpeter*, içinde (s.184-205). Cambridge: Addison-WesleyPress Inc.
- Schumpeter, J. A. (2002). The Economy as a Whole: Seventh Chapter of the Theory of Economic Development. *Industry and Innovation*, April-August, 9(1-2):93-145
- Shionoya, Y. (1997). *Schumpeter and the Idea of Social Science*, Cambridge: Cambridge University Press
- Stiğgler, G. J. (1982). *The Economist as Preacher and Other Essays*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Swedberg, R. (2019). *Max Weber ve İktisat Sosyolojisi Düşüncesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları
- Towse, R. (2010). *A Textbook of Cultural Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ülgener S. F. (1981a). *İktisadi Çözölmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. 2. Baskı, İstanbul: Der yayınları
- Ülgener S. F. (1981b). *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din: İslâm Tasavvuf ve Çözölme Devri İktisat Ahlakı*. İstanbul: Der yayınları
- Ülgener S. F. (1986). *Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme*, İstanbul: Der Yayınevi.
- Ülgener S. F. (2016a). İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri. S. F. Ülgener, *Makaleler*: içinde (19-53). İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2016b). İktisat Felsefesi Tarihinde Werner Sombart'ın Yeri ve Şahsiyeti", S. F. Ülgener, *Makaleler*: içinde (54-77). İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener S. F. (2016c): Joseph A. Schumpeter (1883-1950). S. F. Ülgener, *Makaleler: İçinde* (164-176). İstanbul: Derin Yayınları.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline Interpretive Sociology*, Guenther Roth ve Claus Wittich (Eds), Berkeley & London: University of California Press
- Weber, M. (1985). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. İstanbul: Hil Yayını.
- Weber, M. (1986). *Sosyoloji Yazıları*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Wittfogel, K. A. (1969). Results and Problems of the Study of Oriental Despotism. *The Journal of Asian Studies*, 28 (2), 357-365
- Yay, G. G. (2007). Milton Friedman'ın 'Pozitif İktisat Metodolojisi' Üzerine. T. Yay ve G. G. Yay, *İktisat Yazıları*, içinde (79-85). Ankara: Nobel,
- Yay, T. (2007). James M. Buchanan'ın 'Penceresinden' İktisatta Kapsam ve Yöntem. T. Yay ve G. G. Yay, *İktisat Yazıları*, içinde (87-106). Ankara: Nobel,
- Yay, T. (1990). 1930'lar Türkiyesinde İktisat Politikaları Tartışmaları. *İktisat Dergisi*, Aralık, 33-40.
- Yay, T. (2009). Bilim Felsefesi, Karl Popper, Eleştiri ve İktisat. *Ekonomik Yaklaşım*, 20 (70), 1-29.
- Yay, T. (2019). Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan Devralınan Miras. *İktisat ve Sosyal Bilimlerde Güncel Araştırmalar*, 3 (1), 77-113

